T. XXIX (2026) Z. 2 (82)
ISSN 1509-1074
10.24425/rhpp.2026.1306

**ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ**

Zygmunt Wasilewski's return to the Kielce region: *Pamiętnik Koła Kielczan* (1925–1938). Part 1

Zygmunta Wasilewskiego powrót na Kielecczyznę — „Pamiętnik Koła Kielczan" (1925–1938). Część 1*

**Aleksandra
LUBCZYŃSKA**

Instytut Mediów, Dziennikarstwa
i Komunikacji Społecznej
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ul. Uniwersytecka 17
PL 25-406 Kielce
e-mail: aleksandra.lubczynska@ujk.edu.pl
https://orcid.org/0000-0001-8834-6142

KEY WORDS:
interwar period, Koło Kielczan (Kielce Association), *Pamiętnik Koła Kielczan*, regionalism, Zygmunt Wasilewski

SŁOWA KLUCZOWE:
dwudziestolecie międzywojenne, Koło Kielczan, „Pamiętnik Koła Kielczan", regionalizm, Zygmunt Wasilewski

* Artykuł powstał w ramach projektu nr rej. NPRH/DN/SP/0104/2023/12 pn. Zygmunt Wasilewski — edycja pism, dofinansowanego ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki na lata 2024–2029.

Streszczenie

Regionalizm to ruch społeczno-kulturalno-polityczny, który zaczął się kształtować u progu niepodległości Polski. Jego genezy należy się doszukiwać w ówczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej i kulturalnej kraju. Różnice w tych trzech obszarach, wynikające z wcześniejszej przynależności ziem polskich do różnych państw zaborczych, po odzyskaniu niepodległości stanowiły poważną przeszkodę na drodze do rzeczywistego zjednoczenia państwa. Regionalizm miał wspierać proces integracji gospodarczej, społecznej i kulturalnej poszczególnych regionów. W ujęciu ekonomicznym promował rozwój kraju w oparciu o lokalne zasoby naturalne poszczególnych regionów. W sferze społecznej opowiadał się za pełną swobodą inicjatyw samorządu terytorialnego, w tym za możliwością wprowadzania „regionalnego" zróżnicowania przepisów prawnych. W aspekcie kulturalnym zakładał aktywizację lokalnego potencjału intelektualnego w służbie państwu. Tematem artykułu jest działalność Koła Kielczan — stowarzyszenia, którego celem było m.in. utrzymywanie łączności pomiędzy Kielczanami, rozproszonymi po całym kraju oraz promowanie wartości kulturowych regionu na forum ogólnopolskim. Koło wydawało periodyk pn. „Pamiętnik Koła Kielczan" — i jego charakterystyka, w odniesieniu do założeń regionalizmu kulturowego, przeprowadzona metodą jakościowej analizy treści jest celem niniejszego artykułu. Część pierwsza obejmuje charakterystykę ruchu regionalnego, opis działalności Koła Kielczan, założenia metodologiczne analizy oraz jakościową analizę treści artykułów zamieszczanych na łamach „Pamiętnika" z wykorzystaniem klucza kategoryzacyjnego, dla kategorii: opracowania.

Summary

Regionalism is a socio-cultural and political movement that began to take shape on the eve of Poland's independence. Its origins should be sought in the social, economic, and cultural situation of the country at that time. Differences in these three areas, resulting from the earlier incorporation of Polish lands into different partitioning states, constituted a serious obstacle to the genuine unification of the state after independence was regained. Regionalism was intended to support the process of economic, social, and cultural integration of individual regions. In economic terms, it promoted national development based on the local natural resources of particular regions. In the social sphere, it advocated full freedom for initiatives of local self-government, including the possibility of introducing „regional" differentiation of legal regulations. In the cultural aspect, it assumed the activation of local intellectual potential in the service of the state.

The subject of this article is the activity of the Koło Kielczan (Kielce Association) — an organization whose aims included maintaining connections among people from Kielce dispersed throughout the country and promoting the cultural values of the region on a nationwide forum. The Association published a periodical entitled *Pamiętnik Koła Kielczan* [*Memoirs of the Kielce Association*], and its characterization, with reference to the assumptions of cultural regionalism, conducted using the method of qualitative content analysis, constitutes the aim of this article. The first part includes a characterization of the regional movement, a description of the activities of the Koło Kielczan, the methodological assumptions of the analysis, and a qualitative content analysis of the articles published in the Pamiętnik, using a categorization key for the category: studies.

Wprowadzenie

Regionalizm to ruch o charakterze społeczno-kulturalno-politycznym, który zaczął się kształtować u progu niepodległości Polski. Zaistniał wówczas w świadomości społecznej, zostały także wtedy zdefiniowane jego cele i założenia. Genezy ruchu należy się doszukiwać w ówczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej i kulturalnej kraju. Różnice w tych trzech obszarach, wynikające z wcześniejszej przynależności ziem polskich do różnych państw zaborczych, po odzyskaniu niepodległości stanowiły poważną przeszkodę na drodze do rzeczywistego zjednoczenia państwa. Regionalizm miał zatem wspierać proces integracji gospodarczej, społecznej i kulturalnej poszczególnych regionów tworzących oblicze młodego państwa polskiego[1]. W ujęciu

[1] A. Patkowski, *Idee przewodnie regionalizmu*, „Przegląd Współczesny" 1924, nr 30, s. 9. Regionalizm międzywojenny, także kielecki ma już bogatą literaturę, by wymienić następujące pozycje: A. Bukowski, *Regionalizm kaszubski — ruch naukowy, literacki i kulturowy. Zarys monograficzno-historyczny*, Poznań 1950; P. Banaczkowski, *Żeromski i regionalizm*, „Tygodnik Kulturalny" 1964, nr 44; W. Antoniewicz, *Uwagi o regionalizmie historycznym i współczesnym*, „Kultura i Społeczeństwo 1973, nr 2; G. Labuda, *Zadania i cele historii regionalnej w systemie historiografii*, „Rocznik Kaliski", t. 10, 1977; M. Meducka, *Problemy regionalizmu na łamach „Radostowej"*, „Rocznik Świętokrzyski", t. 6, 1977; D. Meissner, *Ruch regionalny w okresie II Rzeczypospolitej. Komunikat z badań*, „Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego. Studia" 1978, nr 4; B. Wysocka, *Regionalizm wielkopolski w II Rzeczypospolitej 1919–1939*, Poznań 1981; M. Meducka, *Życie kulturalne Kielc 1918–1939*, Warszawa – Kraków 1983; P. Kwiatkowski, *Ideologia regionalizmu w Polsce międzywojennej*, „Kultura i Społeczeństwo" 1984, nr 4; J. Grzywna, *Wkład Związku Nauczycielstwa Polskiego w rozwój regionalizmu w Polsce w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wsi Radomskiej" 1987, t. 2; M. Banaszek, *Działalność Powszechnych Uniwersytetów Regionalnych ZPNSP (ZNP) na przykładzie Sandomierskiego PUR im. St. Konarskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1988, nr 3; *Regionalizm polski. Przeszłość i teraźniejszość*, kol. red. C. Niedzielski i in., Ciechanów 1990; A. Kociszewski, *Regionalizm mazowiecki*, Ciechanów 1993; *Regionalizm jako folkloryzm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna. Materiały z sesji naukowej*, pod red. M. Latoszka, Gdańsk 1993; E. Chudziński, *Z dziejów regionalizmu w Polsce*, „Rocznik Ludowego Towarzystwa Naukowo-Kulturalnego" 1995, nr 2; M. Masłowiec, *Regionalizm sandomierski w okresie międzywojennym*, „Pamiętnik Sandomierski" 1997, t. 3; Z. Wójcik, *Aleksander Patkowski. Pionier regionalizmu turystyczno-krajoznawczego w Polsce*, Radom 2003; *Czym jest regionalizm?*, red. S. Bednarek, Wrocław – Ciechanów 1998; E. Chudziński, *Powszechne Uniwersytety Regionalne w II Rzeczypospolitej*, „Małopolska", t. 1, 1999; D. Kasprzyk, *Regionalizm płocki w II Rzeczypospo-*

ekonomicznym regionalizm promował rozwój kraju w oparciu o lokalne zasoby naturalne poszczególnych regionów. W aspekcie kulturalnym zakładał aktywizację lokalnego potencjału intelektualnego w służbie państwu. W sferze społecznej opowiadał się z kolei za całkowitą swobodą inicjatyw samorządu terytorialnego, w tym za możliwością wprowadzania „regionalnego" zróżnicowania przepisów prawnych[2].

Bardziej złożoną kwestią była rola ideologii regionalnej w polityce, zwłaszcza w kontekście obecności mniejszości narodowych zamieszkujących terytorium II Rzeczypospolitej. Po 1926 roku, w okresie rządów sanacji, regionalizm został przekształcony w oficjalną ideologię państwową, której celem było takie zorganizowanie administracji terenowej, aby umożliwiała sprawowanie pełnej kontroli przez obóz rządzący nad sprawami społecznymi, gospodarczymi i politycznymi. W całej Polsce powstawały tzw. komitety regionalne, mające pełnić funkcję organów opiniodawczych przy urzędach wojewody i na jego zlecenie lub z własnej inicjatywy opracowywać analizy w zakresie stanu gospodarczego, społecznego i kulturalnego regionu na potrzeby administracji centralnej[3]. Idea regionalistyczna stała się także fundamentem jednego z najważniejszych programów polityki narodowościowej, opartego na koncepcji asymilacji państwowej mniejszości narodowych. Polegała ona na akceptacji ich odrębności etnicznej i kulturowej oraz na tworzeniu możliwie najlepszych warunków dla ich rozwoju kulturalnego i gospodarczego, co miało prowadzić do ukształtowania lojalnej postawy wobec państwa polskiego[4].

Narodowa Demokracja nie zgadzała się z ówczesną koncepcją polityki narodowościowej, uważając, że wszelkie ustępstwa wobec mniejszości narodowych mogą prowadzić do wzrostu tendencji separatystycznych, a w konsekwencji do oderwania części terytorium od państwa polskiego. Zdaniem endecji, celem polityki narodowościowej powinna być narodowa asymilacja mniejszości, nawet jeśliby miało to oznaczać użycie siły — poprzez działania administracyjne i policyjne[5]. Procesowi asymilacji miały także sprzyjać polska kultura i gospodarka. Należy przy tym pamiętać o tym, że ideolodzy Narodowej Demokracji różnicowali swój stosunek do poszczególnych grup narodowościowych. Wobec mniejszości słowiańskich zalecana była asymilacja kulturowa oraz asymilacja ekonomiczna. Uważano, że takie narody,

litej, Płock 2008; A. Lubczyńska, *Regionalizm kielecki w latach 1918–1939*, Kielce 2008; *Regionalizm literacki w Polsce. Zarys historyczny i wybór źródeł*, red. Z. Chojnowski, M. Mikołajczak, Kraków 2016.

[2] Por. *Program regionalizmu polskiego*, „Ziemia" 1926, nr 13–14, s. 211–212; B. Domański, *Zagadnienie kształtowania się regionów*, „Ziemia Wołyńska" 1938, nr 1, s. 2–4.

[3] A. Lubczyńska, *Regionalizm kielecki…*, s. 92–94.

[4] J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 106–107; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985, s. 186; A. Lubczyńska, *Regionalizm kielecki…*, s. 98–100.

[5] A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979, s. 18–21; J. Holzer, *Mozaika polityczna…*, s. 359, 377–378.

jak Ukraińcy i Białorusini, pozbawione tradycji państwowych i wyraźnego poczucia odrębności narodowej, mogą się rozwijać jedynie w ramach cywilizacji polskiej[6]. Uznanie ich odrębności etnicznej, zwłaszcza na terenach wschodnich, mogłoby — w opinii Narodowej Demokracji — prowadzić do dążeń do autonomii, a nawet do wystąpień wymierzonych w państwo polskie. Dlatego ugrupowanie to stanowczo zwalczało separatyzm i propagowanie odrębności narodowych, szczególnie na obszarach przygranicznych, obawiając się ich oderwania od Polski[7]. W stosunku do mniejszości żydowskiej sformułowano koncepcję antyasymilacyjną (niekiedy nazywaną *dysasymilacyjną*), polegającą na tym, żeby nie polonizować Żydów (szczególnie sprzeciwiano się konwersji religijnej)[8].

Endecja w pełni popierała za to regionalizm kulturalny, rozumiany jako aktywizację poszczególnych regionów pragnących podkreślić i uwydatnić wartościowe elementy swojej sztuki, literatury i tradycji. Sprzyjano wszelkim inicjatywom mającym na celu ożywienie lokalnych działań polegających zarówno na propagowaniu, jak i dążności do zachowania własnego dziedzictwa kulturowego. Z aprobatą wyrażano się np. o pracach Instytutu Śląskiego w Opolu i Instytutu Bałtyckiego w Toruniu, doceniając obie placówki naukowe za systematyczne i bardzo potrzebne — jak podkreślano — badania nad przeszłością i teraźniejszością Śląska i polskiego Pomorza[9]. Przychylne recenzje czasopism regionalnych i literatury regionalnej świadczyły o zrozumieniu potrzeby pielęgnowania kulturalnej odrębności poszczególnych dzielnic kraju[10].

---

[6] J. Rembieliński, *Na widowni*, „Myśl Narodowa" 1933, nr 4, s. 41. Por. E. Maj, *Mniejszości narodowe w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1939)*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, pod red. J. Jachynka, Lublin 1992, s. 40–44; M. Nowak, *Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2007, s. 187–188; A. Krychowski, *Narodowa Demokracja wobec kwestii ukraińskiej w II Rzeczypospolitej*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze" 2021, t. 12, s. 9–23, https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/140542/PDF/02_A_Krychowski_Narodowa_Demokracja_wobec_kwestii_ukrai%C5%84skiej.pdf.

[7] R. Wapiński, *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław – Warszawa 1991, s. 209, 316; tenże, *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Wrocław – Warszawa 1980, s. 191.

[8] E. Maj, *Mniejszości narodowe…*, s. 52–55; G. Radomski, *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń 2001, s. 120–124. Por. M. Sobczak, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1998; O. Bergmann, *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań 1998.

[9] (red.), *Ze świata naukowego*, „Myśl Narodowa" 1934, nr 33, s. 489–490.

[10] Np. rec. *Listów ze wsi* Władysława Orkana: *Listy ze wsi*, „Myśl Narodowa" 1926, nr 8, s. 124–125; rec. twórczości Gustawa Morcinka: R. Bergel, *Literacki „odkrywca" Śląska*, tamże 1939, nr 30, s. 471–472; A. Jesionowski, *Z literatury regionalnej Śląska*, tamże 1932, nr 54, s. 785–786; rec. powieści S. Piołun-Noyszewskiego, *Trzy panny z Kurzelowa*: W. W, *Z ruchu wydawniczego*, tamże 1934, nr 10, s. 140; rec. „Pamiętnika Lubelskiego" za lata 1931–1934: K. S. F., *Z ruchu regionalnego*, tamże 1935, nr 26, s. 397; rec. pracy L. Łakomego *Kwiaty na hałdach, górnośląskie legendy górnicze*: (A.W), *Ruch wydawniczy*, tamże 1937, nr 41, s. 649; o pielęgnowaniu gwary regionalnej: K.L. Ko-

Wstęp ten pozwala łatwiej zrozumieć poglądy na regionalizm Zygmunta Wasilewskiego[11] — krytyka, publicysty, jednego z najwybitniejszych polityków przedwojennej endecji oraz — co ważne z punktu widzenia niniejszego artykułu — członka Koła Kielczan i redaktora „Pamiętnika Koła Kielczan". Urodził się w Siekiernie pod Bodzentynem, w samym sercu Gór Świętokrzyskich. W tym samum czasie co Stefan Żeromski uczęszczał do gimnazjum w Kielcach, które ukończył w 1884 r. Wtedy też wyjechał na studia prawnicze do Warszawy, później do Kijowa i Petersburga. Sprawy zawodowe i życie rodzinne tak mu się ułożyły, że w zasadzie nigdy już nie wrócił na stałe do Kielc. Ale niewątpliwie darzył je sentymentem, o czym świadczą nie tylko jego wspomnienia[12], ale przede wszystkim działalność na rzecz Koła Kielczan.

W rozważaniach na temat regionalizmu Wasilewski wyjściowo odnosił się do pojęcia *regionu*. Za fundament jego definicji przyjął emocjonalny stosunek człowieka do środowiska kulturowego i gospodarczego, który określał mianem „pierwiastka emocjonalnego". Granice tak pojmowanego regionu nie miały więc nic wspólnego z administracyjnym podziałem kraju ani z jednostkami terytorialnymi, takimi jak województwa czy — tym bardziej — dawne zabory. Jak pisał publicysta,

> region to „mała ojczyzna", znana konkretnym ludziom, głęboko związana z ich osobistymi doświadczeniami od dzieciństwa. To miejsce, które w wyobraźni pojawia się za każdym razem, gdy użyjemy pojęcia „kraj". Region to swoisty „widnokrąg" człowieka, a jeśli odwołamy się do emocji, jego granice wyznacza pierwiastek psychiczny[13].

Na podstawie tej definicji *regionu* Wasilewski sformułował własne ujęcie regionalizmu, określając go mianem regionalizmu humanistycznego, antropogeograficznego, opartego na przywiązaniu do najbliższego otoczenia[14]. Podkreślał, że każda praca podejmowana na rzecz własnego środowiska ma sens i przynosi pozytywne rezultaty jedynie wtedy, gdy — rozpoczynając się w regionie i dla regionu — dąży do wzbogacenia dorobku ogólnonarodowego. Według niego wartości tkwiące w regionie, zarówno kulturalne, jak i gospodarcze, powinny być „dobywane z ukrycia" i „wznoszone na wyższy szczebel użytkowania cywilizacyjnego", aby wzmacniać

---

niński, *O uprawnieniu gwary*, tamże 1937, nr 45, s. 689–691. Por. A. Lubczyńska, *Regionalizm kielecki…*, s. 88–91.

[11] U. Jakubowska, *„Ostatni z wielkiej czwórki" (Zygmunt Wasilewski)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1991, nr 3–4, s. 161–168; M. Meducka, *Endek z Siekierna*, „Ikar" 1997, nr 2, s. 21–22; *Zygmunt Wasilewski. Polityk — krytyk — regionalista*, pod red. M. Meduckiej, Kielce 2002; M. Motas, *Zygmunt Wasilewski (1865–1948)*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego*, red. K. Kawęcki, t. 1, Warszawa 2020, s. 348–360; Z. Wasilewski, *Życiorys 1865–1939*, oprac. i przedm. M. Ciara, Warszawa 2022.

[12] Z. Wasilewski, *Życiorys 1865–1939…*, s. 19–63.

[13] Z. W., *Pamiętnik Świętokrzyski*, „Myśl Narodowa" 1931, nr 44, s. 163.

[14] Tamże, s. 164.

i pomnażać dziedzictwo narodowe[15]. Regionalizm nie miał więc nic wspólnego z polityką ani narodowościową, ani gospodarczą. Wasilewski opowiadał się zatem za regionalizmem rozumianym jako praca lokalna podejmowana dla dobra wspólnoty narodowej — regionalizmem umacniającym więzi między poszczególnymi ziemiami i wspierającym rozwój całego narodu polskiego[16]. W jego opinii regionalizm wynikał ze związków uczuciowych ze środowiskiem, wobec którego człowiek ma pewne obowiązki moralne z tytułu zamieszkiwania, urodzenia czy wychowania szkolnego. „Ludzie związani z sobą wspólnością tych uczuć, organizują się, aby swoje ognisko wynieść nad inne przede wszystkim zasługą dla dobra całości”[17]. Poszukiwał więc takiej formy działalności, która by mu pozwoliła wcielać w życie wizję ruchu opartego na kulturze i tradycji. Taką możliwość odnalazł w pracy na rzecz Koła Kielczan.

Koło Kielczan — cele i zadania

Koło Kielczan powstało w 1925 roku z inicjatywy i na wniosek uczestników pierwszego Zjazdu Kielczan — absolwentów gimnazjum kieleckiego, który odbył się we wrześniu 1924 roku w Warszawie[18]. Na prezesa Zarządu Koła obrano wówczas byłego wiceministra skarbu Bolesława Markowskiego. Wasilewski, jako jeden z inicjatorów i uczestników Zjazdu oraz członek jego Prezydium, objął funkcję członka Zarządu Koła, a następnie — w roku 1927 — funkcję zastępcy prezesa Zarządu Koła[19]. W myśl statutu Koła (zatwierdzonego przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 5 czerwca 1925 r.) terenem jego działania był cały kraj, a siedzibą władz Warszawa, ze stałą delegaturą w Kielcach[20]. Stowarzyszenie miało na celu m.in. utrzymywanie łączności pomiędzy Kielczanami, rozproszonymi po całym kraju, wzajemną pomoc materialną i wsparcie duchowe, a także wsparcie — przede wszyst-

[15] Z. Wasilewski, *Zagadnienia „regionalizmu”*, „Wici Wielkopolskie” 1932, nr 4, s. 28.

[16] Tenże, *Regionalizm a całość*, „Kurier Poznański” 1932, nr 394, s. 2.

[17] Tenże, *Ostatnia fala*, „Myśl Narodowa” 1928, nr 20, s. 303. Szerzej o poglądach Wasilewskiego na regionalizm: A. Lubczyńska, *Zygmunt Wasilewski — od etnografii do regionalizmu*, [w:] *Zygmunt Wasilewski: polityk — krytyk — regionalista*…, s. 109–135.

[18] Podobne, koleżeńskie zjazdy wychowanków szkół z jednego miasta, rozproszonych po całej Polsce zorganizowano wówczas m.in. we Włocławku, Suwałkach, Kaliszu, Warszawie, Białej Podlaskiej, Siedlcach i Stanisławowie.

[19] *Sprawozdanie z działalności Koła Kielczan w okresie 1925–1927*, „Pamiętnik Koła Kielczan” (dalej w przypisach: „PKK”), t. 1: 1925–1927, Kielce – Warszawa 1927, s. 5–6.

[20] W sierpniu 1937 r. nastąpiła zmiana statutu Koła, na mocy którego utworzono w Kielcach jego autonomiczny oddział, w miejsce istniejącej dotąd Delegatury, *Sprawozdanie Zarządu Koła Kielczan za rok 1937 złożone na Walnym Zgromadzeniu Koła w dniu 8 kwietnia 1938 r.*, „PKK”, t. 8: 1938, Kielce – Warszawa 1938, s. 109.

kim finansowe — kieleckiej młodzieży studiującej w różnych ośrodkach akademickich Polski. Jak się wyraził Wasilewski: „Z idei wspólnego gniazda płynie siła, na której można oprzeć działalność społeczną, dążenia kulturalne miasta-ośrodka regionu, a także działalność na rzecz młodzieży tego miasta, by opuszczając szkolne mury, znalazła oparcie w starszych kolegach”[21].

W momencie założenia Koło Kielczan liczyło 238 członków, w roku 1927 liczba ta wzrosła do ponad 340, pod koniec lat 20. zmalała do 224 osób, a w 1930 r. do 138 osób. Był to proces po części naturalny, powodowany śmiercią starszych członków, choć z apeli ponawianych w poszczególnych tomach „Pamiętnika” można wnosić, że zainteresowanie Kołem młodszych roczników okazało się mniejsze, niż się spodziewano. W drugiej połowie lat 30. nastąpił napływ nowych, właśnie tych młodszych roczników do Koła: podczas gdy w 1936 r. było ich 122, to w 1937 r. do Koła dołączyło jeszcze 65 osób, w tym jeden ze sławniejszych absolwentów kieleckiego gimnazjum — generał Sławoj Felicjan Składkowski[22].

Do form utrzymywania kontaktu i konsolidowania członków Koła należały systematyczne zebrania, zjazdy i okolicznościowe wycieczki oraz wydawanie rocznika (w założeniu) pod nazwą „Pamiętnik Koła Kielczan”. Ze składek członkowskich oraz ze sprzedaży „Pamiętnika” finansowano jego edycję, a także fundowano stypendia i zapomogi dla studentów Kielczan. Zebrania członków Koła odbywały się raz w miesiącu, na przemian miały charakter organizacyjny, czasem z referatami popularnonaukowymi oraz towarzyski, podczas których „przy skromnym stole biesiadnym toczyły się miłe pogawędki koleżeńskie”[23]. Na jednym z zebrań popularnonaukowych w 1930 r. Wasilewski wygłosił referat o klasztorze w Świętej Katarzynie u stóp Łysicy[24].

Dużo bardziej uroczyste i zakrojone na szerszą skalę były zjazdy członków Koła w Kielcach. Pierwszy odbył się w 1924 roku i dał początek stowarzyszeniu, drugi był w 1927 r., trzeci w 1931 r. i czwarty w 1936 r. Pierwszy zjazd absolwentów kieleckiego gimnazjum z lat 1870–1904 miał przypomnieć jego uczestnikom, w jak odmiennych warunkach ówczesna młodzież przygotowywała się do dorosłego życia i do służby ojczyźnie[25]. Przybyło nań 176 Kielczan, wielu przysłało depesze i listy z pozdrowieniami, w tym Żeromski, który nie mógł w nim uczestniczyć ze względu na zły stan zdrowia (o czym napisał do Wasilewskiego). W kolejnych zjazdach brali

[21] [Koło Kielczan], „PKK”, t. 1: 1925–1927, Kielce – Warszawa 1927, s. 3–4.

[22] *Sprawozdanie Koła za okres 1926–1930 r.*, „PKK”, t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 119; *Sprawozdanie Koła Kielczan a rok 1936, złożone na Walnym Zgromadzeniu w dniu 16 IV 1937 r.*, „PKK”, t. 7: 1936–1937, Kielce – Warszawa 1937, s. 118–119.

[23] *Sprawozdanie z działalności Koła Kielczan w okresie 1925–1927*, „PKK”, t. 1: 1925–1927, Kielce – Warszawa 1927, s. 6.

[24] *Sprawozdanie Koła za okres 1926–1930 r.*, „PKK”, t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 121.

[25] *Bohaterom „Syzyfowych prac”*, [w:] *Księga pamiątkowa Kielczan 1856–1904 wydana z okazji zjazdu wychowańców gimnazjum w Kielcach 7 i 8 września 1924 r.*, pod red. T. Rukiewicza, Warszawa 1925, s. 17.

udział przedstawiciele następnych pokoleń byłych uczniów szkół kieleckich; do wychowanków — jak wówczas pisano — rosyjskiej, a potem polskiej szkoły państwowej (gimnazjum realnego) dołączyli maturzyści założonej w 1903 r. Męskiej Szkoły Handlowej: w maju 1930 r. odbył się w Kielcach trzeci zjazd koleżeński pierwszych maturzystów tej szkoły (rocznika 1909), w którym uczestniczyło 19 spośród 28 żyjących absolwentów. Podczas zjazdu podjęto uchwałę o przystąpieniu w charakterze członków do Koła Kielczan wszystkich jego uczestników[26]. Organizatorami zjazdu w 1931 r. byli przedstawiciele młodszego pokolenia byłych uczniów; zjazd obejmował wszystkie roczniki do lat ostatnich. W zjazdach uczestniczyli także niektórzy nauczyciele i członkowie Rady Opiekuńczej (poprzednika dzisiejszej Rady Rodziców).

Zjazdy miały podwójny charakter: pierwszy dzień zwykle wypełniały msza święta oraz oficjalne uroczystości z udziałem zaproszonych gości i okolicznościowe przemówienia, drugiego dnia organizowano wycieczki po okolicy, a potem towarzyską „ucztę koleżeńską", podczas której we wspomnieniach odwoływano się do lat spędzonych w Kielcach. Zjazdy wychodziły więc naprzeciw potrzebie odnowienia wspomnień, ale miały także swoje praktyczne znaczenie społeczne. Jako walne zgromadzenia stały się początkiem wielu działań organizacyjnych — na zjeździe w 1924 r., jak wiadomo, podjęto jedną z najważniejszych decyzji — uchwałę o założeniu Koła Kielczan[27]. Zjazdy przypominały, jak ważne w życiu każdego człowieka jest to, gdzie i w jaki sposób był wychowywany, w jakich warunkach kształtowała się jego osobowość i jaki to miało wpływ na wybór drogi życiowej. Ostatni zjazd Kielczan odbył się w czerwcu 1936 r. i uczestniczyło w nim najmniej, gdyż tylko 67 osób, w tym kilkanaście z Kielc. Zjazdowi towarzyszyła organizowana wówczas w Kielcach Wystawa Świętokrzyska[28]. Zygmunt Wasilewski był nie tylko jednym z inicjatorów Zjazdu Kielczan, ale także jedną z najaktywniejszych postaci działających w Kole Kielczan. Wielokrotnie zabierał głos podczas zjazdów, podkreślając ich znaczenie. Jego zdaniem spotkania te w pewnym stopniu pełniły funkcję instytucji społecznych, integrując ludzi połączonych wspólnym doświadczeniem szkolnym.

Wasilewski porównywał osoby uczęszczające do tej samej szkoły do rodziny — nie z krwi, lecz z ducha. Uważał, że o wartości człowieka decydują nie tylko czynniki dziedziczne, ale także wychowanie szkolne, które kształtuje „pierwszy punkt widzenia" i pierwsze doświadczenia społeczne. Zjazdy koleżeńskie uznawał za formę budowania wspólnoty lokalnej, ponieważ przekształcały się w instytucje skupiające społeczność jednego pokolenia absolwentów. Wasilewski przekonywał, że rozwój

[26] St. R., *Zjazd koleżeński*, „PKK", t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 110.

[27] *Odezwa do Kielczan w sprawie zjazdu 1931*, „PKK", t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 123.

[28] *Koło Kielczan*, „PKK" 1936–1937, t. 7, Kielce – Warszawa 1937, s. 118.

społeczny narodu powinien się opierać na związkach i stowarzyszeniach zakorzenionych w „rodzimym życiu historycznym", tworzonych według „gniazd szkolnych". Ich działalność — jak zaznaczał — powinna mieć charakter przede wszystkim kulturalny i kulturotwórczy, a nie polityczny[29]. Podczas uroczystej akademii na pierwszym Zjeździe Kielczan wygłosił referat zatytułowany „Życie szkoły i szkoła życia". Przedstawił w nim różne drogi, które absolwenci szkoły obrali po jej ukończeniu, oraz podjął próbę odpowiedzi na pytanie, czy szkoła rzeczywiście przygotowała ich do życia. Przypomniał, że uczniowie kształcili się w trudnych warunkach, w czasach zaborów, kiedy uczono, by nie ufać nauczycielom zaborcom. Tym bardziej — jak zaznaczył — należy dziś docenić nauczycieli patriotów, którzy „na drogę dalszą to i owo nam szepnęli". W dalszej części wystąpienia skupił się na kształtowaniu idei narodowej — zarówno pod zaborami, jak i w odrodzonej Polsce[30].

Wasilewski przypomniał również postulat Polskiego Związku Nauczycielstwa Szkół Powszechnych dotyczący powołania komitetu organizacyjnego budowy Muzeum Świętokrzyskiego im. Stefana Żeromskiego — w celu uczczenia 60. rocznicy urodzin pisarza. Choć doceniał tę inicjatywę, zwrócił uwagę, że w Kielcach funkcjonowało już dobrze prowadzone Muzeum PTK, zarządzane przez Szymona Włoszka. Zaproponował więc, by to właśnie ta placówka stała się fundamentem przyszłych zbiorów upamiętniających „syna Ziemi Kieleckiej i piewcę piękna Świętokrzyszczyzny"[31]. Na drugim Zjeździe Kielczan, który odbył się w 1927 roku — już po śmierci Stefana Żeromskiego — Wasilewski zaproponował, by uczcić pamięć pisarza poprzez objęcie opieką kościoła na Świętym Krzyżu oraz zorganizowanie składki na fundusz jego odbudowy[32].

Jednym z ważnych obszarów działalności Koła Kielczan, przewidzianym w jego statucie, była pomoc materialna oraz wsparcie dla młodzieży pochodzącej z Kielc, studiującej w innych miastach w kraju. Stypendia i zapomogi finansowano ze składek członkowskich oraz dochodów ze sprzedaży „Pamiętnika". Do 1930 roku jednorazowe wsparcie na okres jednego lub dwóch lat otrzymało łącznie 12 studentów[33]. Zgodnie ze sprawozdaniem za rok 1936 wypłacono jedną zapomogę, a rok później odnotowano, że jeden ze studentów otrzymywał miesięczną gratyfikację za pomoc w pracach kancelaryjnych Koła[34]. Koło, nie dość że dawało możliwość systematycznego spotykania się dawnych kolegów szkolnych, to jeszcze służyło idei regionaliz-

[29] Z. Wasilewski, *O potrzebie zjazdów koleżeńskich*, [w:] *Księga pamiątkowa Kielczan*…, s. 39.

[30] Tenże, *Życie szkoły i szkoła życia*, tamże, s. 72–89.

[31] *Program Zjazdu Kielczan*, tamże, s. 32.

[32] *Zjazd koleżeński*, „PKK", t. 2: 1928, Kielce – Warszawa 1929, s. 16. Fundusz odbudowy kościoła na Świętym Krzyżu zasilono wówczas kwotą 500 zł.

[33] *Sprawozdanie Koła za okres 1926–1930 r.*, „PKK", t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 121.

[34] *Sprawozdanie Zarządu Koła Kielczan za rok 1937 złożone na Walnym Zgromadzeniu Koła w dniu 8 kwietnia 1938 r.*, „PKK", t. 8: 1938, Kielce – Warszawa 1938, s. 108.

mu, pojmowanemu nie tylko w sensie geograficznym, ale przede wszystkim duchowym, ciągłości historycznej i wspólnych tradycji.

> I tutaj występuje w całej pełni motyw gniazda szkolnego. Szkoła jest punktem centralnym okolicy, gdzie troska o potomność rodziców spotyka się z marzeniami o jutrze młodego pokolenia, gdzie wytwarza się ciągłość pracy duchowej — pisał Wasilewski we wstępie do jednego z tomów „Pamiętnika Koła Kielczan”[35].

„Pamiętnik Koła Kielczan” — cechy formalnowydawnicze; zawartość

Jednakże najciekawszą i mającą dalekosiężne znaczenie formą współpracy Kielczan było wydawanie rocznika (w zamierzeniu) pt. „Pamiętnik Koła Kielczan”. „Pamiętnik” powstał jako kontynuacja „Księgi Pamiątkowej Kielczan” — pokłosia pierwszego Zjazdu Kielczan w 1924 r., na której zawartość składały się przede wszystkim wspomnienia absolwentów rosyjskiego gimnazjum. Zachęceni jej powodzeniem członkowie Koła podjęli decyzję o wydawaniu periodyku, wspomnianego „Pamiętnika Koła Kielczan”. Ten ostatni miał osiem edycji: sześć tomów zredagował Zygmunt Wasilewski (1925–1927; 1928; 1929; 1930–1931; 1932; 1933–1935), a dwa (1936–1937; 1938) — Juliusz Nowak-Dłużewski[36]. W słowie wstępnym do jednego z nich Wasilewski podkreślił, że wydawanie „Pamiętnika” jest swego rodzaju zadośćuczynieniem za wychowanie i edukację, słowem — podziękowaniem szkole i jej nauczycielom za ukształtowanie charakterów oraz za wskazanie dróg pracy na rzecz społeczeństwa. Dla współczesnych uczniów szkół kieleckich miał to być sygnał, że są częścią jednej społeczności: „Nikt nie powinien się czuć, że jest nieporachowany i bez kontaktu moralnego z pokoleniami, które płyną jak rzeka”[37].

Szata graficzna „Pamiętnika” należała raczej do bardzo skromnych. Formatem C5 (16,2×22,9 cm) przypominał więc bardziej książkę niż czasopismo; winieta okładki i strony tytułowej miała jedynie charakter typograficzny, bez żadnych ozdób. W niektórych tomach zamieszczano materiały ilustracyjne w postaci wkładki z papieru kredowego. Cztery razy zmieniano drukarnię: dwa pierwsze tomy wydrukowano w Drukarni D.O.K.I. w Warszawie przy ul. Długiej 15, tomy 3–5 w Zakładach Drukarskich F. Wyszyńskiego i S-ki w Warszawie przy ul. Wareckiej 1, tom 6 w Dru-

[35] [Z. Wasilewski], *O idei Pamiętnika*, „PKK”, t. 2: 1928, Kielce – Warszawa 1929, s. 4.

[36] Do ok. 1937 r. ten publicysta i historyk literatury używał nazwiska — Nowak; zmienił je, dodając nazwisko panieńskie matki — Dłużewski, prawdopodobnie z powodu chęci odróżnienia od innych osób, noszących takie samo imię i nazwisko.

[37] [Z. Wasilewski], *Od Wydawnictwa*, „PKK”, t. 3: 1929, Kielce – Warszawa 1930, s. 5.

karni Jana Rajskiego w Warszawie przy ul. Ciasnej 5 i dwa ostatnie tomy powierzono Spółce Akcyjnej Zakłady Graficzne „Drukarnia Polska" w Warszawie przy ul. Szpitalnej 12. Cena poszczególnych tomów w zależności od objętości wynosiła od 2 do 4 zł[38]. W komplecie — tomy 1–7 kosztowały 20 zł. Można je było nabywać u prezesa Koła, Edwarda Zienkowskiego w Warszawie, także za pośrednictwem poczty.

W każdym z tomów „Pamiętnika" pojawiały się bardzo różnorodne, gdyż pamiętnikarsko-historyczno-literacko-sprawozdawcze materiały. Na strukturę składały się zamieszczane w każdym tomie działy *Koło Kielczan* i *Kronika* oraz artykuły problemowe i wspomnienia. Pierwszy z wymienionych działów zwykle zawierał sprawozdanie z działalności Koła za dany okres, listę członków Koła oraz informacje dotyczące organizacji kolejnych zjazdów Kielczan. W dziale *Kronika* drukowano przeważnie krótkie notatki o różnej treści, np. informacje o działalności podobnych kół w innych regionach w Polsce, informacje o edycji książek o Kielcach i regionie oraz przedruki z prasy dotyczące „Pamiętnika".

Zasadniczą część każdego tomu, niewyodrębnioną w postaci działu, stanowiły artykuły dotyczące historii Kielc i regionu oraz wspomnienia byłych uczniów szkół kieleckich, mające charakter materiałów źródłowych do historii oświaty w regionie. Wymienione teksty uprawniają do tego, by „Pamiętnik" określić jako historyczne, regionalne czasopismo naukowe. Jego wydawanie było w pewnym sensie realizacją idei pracy naukowej na prowincji, sformułowanej w publikowanym od 1918 r. roczniku naukoznawczym „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój", którego teksty odnosiły się do aktualnych zagadnień związanych z polityką naukową w Polsce i na świecie. Na łamach rocznika postulowano, by badacze regionalni podejmowali prace nad opracowywaniem przede wszystkim tych materiałów, szczególnie archiwalnych, które rozproszone są w danej prowincji i przez to mniej dostępne dla uczonych pracujących w innych ośrodkach naukowych. Dotyczyło to zwłaszcza historii społeczno-gospodarczej regionu[39].

Opublikowane teksty historyczne oraz wspomnieniowe świadczą o wartości „Pamiętnika", a ich charakterystyka, przeprowadzona metodą jakościowej analizy treści jest celem niniejszego artykułu. Postawiono też tezę, że — w myśl haseł regionalizmu — „Pamiętnik Koła Kielczan" przyczynił się do aktywizacji intelektualnej społeczności Kielczan oraz miał zasługi w propagowaniu historii i wartości kulturowych Kielc i Kielecczyzny. Różnorodność publikowanych materiałów zdecydowała o tym, że wykorzystano klucz kategoryzacyjny o podwójnym charakterze: chronologiczno-formalnym. W pierwszym przypadku utworzono kategorie odpowiadające

[38] Dla porównania: kilogram masła w latach 30. kosztował ok. 3–4 zł, kilogram mięsa wołowego — ok. 1,50 zł. Cena książek z zakresu literatury pięknej wahała się od 5 do 10 zł.

[39] J. Rutkowski, *Praca naukowa na prowincji*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój" 1920, t. 3, s. 130–131. Komentarz oraz swoisty raport z przedwojennych historycznych badań regionalnych opublikował Stanisław Herbst w artykule *Regionalne badania historyczne w przeszłości i w Polsce Ludowej*, „Kwartalnik Historyczny" 1956, nr 4–5, s. 456–464.

poszczególnym okresom historii Kielc i regionu kieleckiego według powszechnie obowiązującej periodyzacji[40]: w. XVI–1795, 1795–1918, od 1918 r.; kryterium formalne obejmuje podział na opracowania, źródła i biogramy.

Opracowania

Na kategorię opracowania składa się ogółem 30 tekstów, w tym 15 dotyczących Kielc i tyleż samo dotyczących regionu kieleckiego.

1.1 Kielce

W przedziale czasowym **XVI w.–1795** mieści się jeden artykuł. Juliusz Nowak nakreślił w nim wizerunek Kajetana Sołtyka, ekscentrycznego biskupa krakowskiego i księcia siewierskiego, oraz dokonał analizy trzech wierszy poświęconych Sołtykowi, powstałych w okresie Sejmu Czteroletniego[41]. Najwięcej, gdyż aż 10 tekstów stanowiących opracowania dotyczące Kielc odnosiło się do okresu niewoli narodowej, czyli do lat **1795–1917**. Tutaj lokowany jest obszerny, trzyczęściowy artykuł autorstwa byłego wiceministra skarbu i rektora Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie Bolesława Markowskiego pt. *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, obejmujący historię Kielc od momentu uchwały Sejmu Czteroletniego w 1789 r. o zajęciu dóbr biskupstwa krakowskiego na rzecz Skarbu Państwa i początków kształtowania się władz i urzędów miejskich do momentu przeniesienia stolicy nowo utworzonej guberni radomskiej z Kielc do Radomia, czyli do 1 stycznia 1845 r. i przekształcenia Kielc w miasto powiatowe. W oparciu o dostępną wówczas literaturę historyczną oraz materiały źródłowe autor prześledził zmiany w zakresie liczby mieszkańców miasta, ich strukturę społeczną i majątkową, skład poszczególnych komórek urzędu miejskiego, a przede wszystkim gospodarkę miejską, dochody i wydatki miejskie na realizację potrzeb mieszkańców i dla sprawnego funkcjonowania miasta i jego instytucji. Podstawę źródłową artykułu stanowiły Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, przechowywane w ówczesnym Archiwum Akt Dawnych, akta archiwum Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie i Archiwum Wojewódzkiego w Kielcach[42]. Jak widać artykuł stanowi dobrze udokumentowaną

[40] Periodyzacja taka stosowana jest m.in. w *Bibliografii historii polskiej*, wydawanej przez Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, w pracowni Bibliografii Bieżącej w Krakowie.

[41] J. Nowak, *Biskup Kajetan Sołtyk w poezji politycznej Sejmu Czteroletniego*, „PKK", t. 6: 1933–1935, Kielce – Warszawa 1935, s. 51–57.

[42] B. Markowski, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, „PKK", t. 2: 1928, Kielce – Warszawa 1929, s. 59–84; tenże, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, „PKK", t. 3: 1929,

historię miasta i jego władz na przestrzeni ponad 100 lat. Wydaje się, że zgromadzone i opracowane przez Markowskiego materiały do historii Kielc stanowiły i nadal mogą stanowić cenną pomoc i wskazówki do dalszych studiów.

Czasom Królestwa Kongresowego, w tym szkolnictwu kieleckiemu, poświęciła artykuł Krystyna Fryczówna. Odniosła się ponadto do życia politycznego Kielc tego okresu, podkreślając patriotyzm mieszkańców miasta i ich udział w powstaniu listopadowym. Artykuł Fryczówna oparła na dotychczasowej literaturze przedmiotu oraz na pamiętnikach z epoki[43]. Do czasów powstania styczniowego nawiązał z kolei Karol Drymmer, który przypomniał atmosferę społeczną i nastroje panujące w mieście, m.in. wśród uczniów kieleckiego gimnazjum męskiego, do którego wówczas uczęszczał[44]. Opublikowany anonimowo w pierwszym tomie „Pamiętnika" artykuł dotyczył historii Szkoły Handlowej Męskiej w Kielcach, od momentu jej powstania w 1903 r. jako szkoły rosyjskiej, powołanej z inicjatywy i funduszów prywatnych, po 1905 r. przekształconej w szkołę polską o poziomie gimnazjum[45]. Natomiast tematem tekstu Zygmunta Jerzego Grunerta był udział uczniów tej szkoły w starciach militarnych i paramilitarnych w okresie poprzedzającym odzyskanie niepodległości. Autor skupił się przede wszystkim na działalności harcerzy oraz członków Polskiej Organizacji Wojskowej, w tym na akcjach militarnych podczas rozbrajania Austriaków, w których aktywny udział brało wielu uczniów kieleckiej „Handlówki"[46].

Do grupy artykułów odnoszących się do okresu niewoli narodowej przynależała też obszerna historycznoliteracka analiza powieści Stefana Żeromskiego, których akcja w całości lub we fragmentach dzieje się w Kielcach, czyli *Syzyfowych prac*, *Ludzi bezdomnych*, *Promienia* i *Dziejów grzechu*. Ciekawy był zabieg polegający na tym, że wizerunek miasta przedstawiony przez pisarza autor artykułu skonfrontował z rzeczywistym obrazem stosunków społecznych i kulturalnych w Kielcach na przełomie XIX i XX w., które znał z autopsji lub ze wspomnień Kielczan[47]. W ostatnim w tej grupie tekście Gabriel Wędrychowski przypomniał z kolei historię żydowskiego adwokata, który nad pracę w sądzie przedłożył własny biznes[48].

Okresu **po 1918 r.** dotyczyły trzy artykuły, których tematami były kolejno: charakterystyka życia kulturalnego Kielc pod koniec lat 30. i zasługi funkcjonujących w mieście stowarzyszeń i instytucji (m.in. Polskiego Towarzystwa Krajozna-

Kielce – Warszawa 1930, s. 7–49; tenże, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach. Okres od r. 1831–1845*, „PKK", t. 6: 1933–1935, Kielce – Warszawa 1935, s. 38–50.

[43] K. Fryczówna, *Kielce Kongresowe*, „PKK", t. 8: 1938, Kielce – Warszawa 1938, s. 16–48.

[44] K. Drymmer, *Wspomnienia*, „PKK", t. 5: za 1932 rok, Kielce – Warszawa 1933, s. 59–64; tenże, *Jeszcze z czasów kieleckich*, „PKK", t. 7: (1936–1937), Kielce – Warszawa 1937, s. 72–76.

[45] b. a., *Szkoła Realna (Handlowa) 1903–1918*, „PKK", t. 1: 1925–1927, Kielce – Warszawa 1927, s. 15–22.

[46] Z.J. Grunert, *Udział Kieleckiej Szkoły Handlowej Męskiej w ruchu niepodległościowym w latach 1909–1918*, „PKK", t. 8: 1938, Kielce – Warszawa 1938, s. 68–80.

[47] S. Frycz, *Miasto Żeromskiego*, „PKK", t. 7: (1936–1937), Kielce – Warszawa 1937, s. 5–24.

[48] G. Wędrychowski, *Patriota*, „PKK", t. 3: 1929, Kielce – Warszawa 1930, s. 85–92.

wczego, Muzeum Świętokrzyskiego i Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej) na polu kultywowania tradycji wsi świętokrzyskiej i promowania wartości i piękna obrzędów ludu świętokrzyskiego[49]; historia restauracji jednego z najważniejszych kieleckich zabytków: dawnego pałacu biskupów krakowskich, czyli niegdysiejszej biskupiej rezydencji, a w okresie po odzyskaniu niepodległości — siedziby urzędu wojewódzkiego[50]; kondycja kieleckiej oświaty w latach 20. ubiegłego wieku, w ujęciu historycznym i statystycznym[51]. Jedyny w kategorii opracowania historii Kielc przekrojowy artykuł Józefa Zdanowskiego składał się z dwóch części: w pierwszej autor przypomniał dzieje kościoła i szpitala „dla starców i kalek" — których historia sięgała połowy XVI w., na cześć drugą składała się charakterystyka architektury, z próbą rekonstrukcji zmian, które miały miejsce w latach 20. XX w. oraz opis wnętrza kościoła[52].

Jak wynika z tej części analizy zawartości „Pamiętnika", do węzłowych tematów poruszanych w artykułach należały historia Kielc, w tym gospodarki miejskiej, kultury i oświaty, dzieje udziału Kielczan w działaniach niepodległościowych oraz charakterystyka politycznej, intelektualnej, społecznej i towarzyskiej kondycji mieszkańców miasta. Zdecydowaną dominantę stanowią jednak opracowania dotyczące lat 1795–1917, co podkreśla znaczenie okresu niewoli narodowej dla kształtowania tożsamości miasta. Artykuły z tego zakresu ukazywały Kielce jako przestrzeń dynamicznych przemian administracyjnych, gospodarczych i społecznych, a także jako ośrodek życia patriotycznego i edukacyjnego. Zauważalna przewaga tematyki związanej z okresem zaborów sugeruje, że był on postrzegany jako kluczowy dla zrozumienia przemian miasta i jego mieszkańców. Istotnym uzupełnieniem były teksty ukazujące obraz miasta w literaturze oraz przez pryzmat indywidualnych biografii, co pozwala uchwycić zarówno realne, jak i symboliczne znaczenie Kielc w tym okresie.

W większości artykuły zostały napisane w oparciu o dostępne publikacje naukowe i popularnonaukowe oraz materiały źródłowe, w tym akta przechowywane w ówczesnym Archiwum Akt Dawnych, akta archiwum Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie, akta Archiwum Wojewódzkiego w Kielcach, Seminarium Duchownego w Kielcach oraz akta Archiwum Diecezjalnego w Kielcach. Niektóre źródła, jak zaznaczali autorzy artykułów, wykorzystane zostały po raz pierwszy.

[49] E. Zaremba, *Obraz życia kulturalnego Kielc w roku 1939*, „PKK", t. 8: 1938, Kielce – Warszawa 1938, s. 81–94.

[50] E. Massalski, *Pałac Biskupi w Kielcach*, „PKK", t. 6: (1933–1935), Kielce – Warszawa 1935, s. 58–63.

[51] B. Markowski, *Szkolnictwo w Kielcach w okresie lat 1919–31. Zarys statystyczny*, „PKK", t. 5: za 1932 rok, Kielce – Warszawa 1933, s. 35–49.

[52] J. Zdanowski, *Kościół św. Trójcy w Kielcach*, „PKK", t. 3: 1929, Kielce – Warszawa 1930, s. 58–72.

1.2. Region kielecki

Dominantą tematyczną artykułów odnoszących się do okresu **XVI w.–1795** był udział regionu w rozwoju nowoczesnej myśli edukacyjnej i religijnej. Dwoma szkicami o historii Rakowa Juliusz Nowak przypomniał, że to niewielkie miasteczko było jednym z najważniejszych ośrodków reformacji w Polsce; przybliżył jego historię, od założenia w 1569 r. jako bogatego ośrodka kultury umysłowej, związanego z różnowierstwem, którego centrum stanowiła Akademia Rakowska, ze swoim nowatorskim programem nauczania. Podjął też próbę charakterystyki roli arian w dziejach polskiej i europejskiej myśli filozoficznej oraz maksymalizmu etycznego, nakazującego im konsekwentne realizowanie w życiu tego, co stanowiło ich największe przekonania[53]. W drugim artykule Nowak streścił i omówił rękopis łaciński pt. „Epitome colloqui Rakoviae habiti Anno 1601" przechowywany w Bibliotece Krasińskich w Warszawie, będący kopią protokołów synodów ariańskich w Rakowie z lat 1601 i 1602, charakteryzując go jako jeden z najlepiej oddających „sumienia religijne i społeczne Polaków doby renesansowej". Autor podkreślił, że oprócz ustaleń w zakresie doktryny filozoficzno-dogmatycznej i polityczno-społecznej arian dokument ten zawierał nazwiska teologów oraz szlachty z Kielecczyzny i Lubelszczyzny, którzy przybyli na synod. Dla badaczy dziejów arianizmu w Polsce, ale też dla badaczy historii regionu dokument oraz jego analiza stanowiły ważny materiał źródłowy[54].

Ten sam autor, opierając się na dotychczasowej, rozproszonej literaturze przedmiotu, przybliżył także historię pierwszej protestanckiej szkoły średniej w Polsce. Zarysował jej genezę, sylwetki fundatora i nauczycieli oraz opracowany przez Piotra Statoriusa program Gimnazjum — wszystko to na tle renesansowych dziejów Pińczowa, prężnego ośrodka życia umysłowego w XVI-wiecznej Polsce. Odniósł się także do okoliczności upadku szkoły i przejęcia jej roli przez Raków i jego szkołę ariańską. Artykuł stanowił ciekawe studium o instytucji, która polski renesans stawiała na równi z europejskim, w chlubnej pod tym względem epoce Zygmunta Augusta[55].

Dwa pozostałe artykuły dotyczące tego okresu, również autorstwa Juliusza Nowaka, stanowiły krytyczną analizę fragmentów nieznanej dotychczas spuścizny literackiej okresu przedrozbiorowego. W pierwszym autor podjął próbę interpretacji utworów osnutych wokół bitwy pod Kliszowem, przechowywanych w formie rękopisów w zbiorach Akademii Umiejętności w Krakowie, Biblioteki Krasińskich w Warszawie i Biblioteki Jagiellońskiej. Na uwagę zasługiwał fakt, że analizie pod-

[53] J. Nowak, *O dawnym Rakowie*, „PKK", t. 5: za 1932 rok, Kielce – Warszawa 1933, s. 14–23.

[54] J. Nowak-Dłużewski, *Wymowa szpargałów*, „PKK", t. 7: (1936–1937), Kielce – Warszawa 1937, s. 25–34.

[55] J. Nowak, *Pierwsze gimnazjum humanistyczne w Polsce (gimnazjum pińczowskie)*, „PKK", t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 32–44.

dał autor anonimową poezję tamtego okresu pisaną niejako „na gorąco", oddającą wiernie rzeczywistość ówczesnych nastrojów politycznych wśród szlachty polskiej. Oprócz analizy wartości artystycznej wierszy opisane w nich wydarzenia Nowak skonfrontował z ówczesnym stanem badań historycznych[56]. W drugim artykule przypomniał okoliczności powstania i działalności Związku Święconego, wykorzystując niepublikowane dotąd źródła, m.in. z XVII-wieczny rękopis, przechowywany „w jednym z księgozbiorów krajowych" (nie podał, niestety, w którym). Z tych samych źródeł pochodziła publicystyka i poezja dotycząca Związku Święconego, we fragmentach cytowana i omówiona w tekście[57].

Artykuły odnoszące się do okresu **1795–1917** zdominowała tematyka powstań narodowych. Dwa z nich dotyczyły Wojciecha Bartosa Głowackiego. Ich głównym tematem była śmierć i okoliczności pochówku Bartosa Głowackiego, ciężko rannego w bitwie pod Szczekocinami w czerwcu 1794 r. Autor, Stefan Raczyński, próbował zrekonstruować losy rannego bohatera oraz ustalić miejsce jego śmierci i pochówku, gdyż ani co do czasu, ani co do miejsca nie było pewności. W tym celu konfrontował wersje podawane w różnych publikacjach historycznych z zapisami w księgach zmarłych parafii Małogoszcz, Koniusza oraz parafii katedralnej w Kielcach, próbując wyciągnąć jak najbardziej prawdopodobne wnioski[58]. Wacław Jaskłowski z kolei przypomniał ruch organizacyjny sił zbrojnych ówczesnego województwa krakowskiego w dobie powstaniowej, który koncentrował się w Kielcach w środowisku administracyjnym, a zarazem kulturalno-społecznym. Wartością tekstu, oprócz opisu epizodów walk w regionie, było przywołanie nazwisk osób, które wstąpiły w szeregi powstańcze[59].

Pierwszy z czterech artykułów dotyczących czasów **po 1918 r.** to krótki tekst Ludwika Szperla, będący swego rodzaju hołdem dla Szymona Starkiewicza, pomysłodawcy i budowniczego sanatorium dziecięcego w Busku, tzw. Górki (pełna ówczesna nazwa: Kolonia Lecznicza Dziecięca im. dr. med. Rektora J. Brudzińskiego przy Zdroju w Busku)[60]. Drugi tekst traktował o potencjale Kielc i Kielecczyzny na polu turystyki — m.in. dzięki nowym liniom kolejowym oraz dzięki rozbudowie przemysłu zbrojeniowego i rozwojowi lotnisk (szkoły szybowcowe w Polichnie, Pińczowie i Masłowie). Gros artykułu stanowiła charakterystyka kondycji społecz-

[56] J. Nowak-Dłużewski, *Bitwa pod Kliszowem w polskiej poezji politycznej*, „PKK", t. 7: (1936–1937), Kielce – Warszawa 1937, s. 35–42.

[57] Tenże, *Związek Święcony w Kielcach (dzieje i literatura)*, „PKK", t. 8: 1938, Kielce – Warszawa 1938, s. 3–15.

[58] W. Raczyński, *O Wojciechu Bartosie Głowackim*, „PKK", t. 3: 1929, Kielce – Warszawa 1930, s. 50–57; tenże, *Jeszcze o Bartosie Głowackim*, „PKK", t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 106–107.

[59] W. Jaskłowski, *Udział województwa krakowskiego w powstaniu listopadowym*, „PKK", t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 9–31.

[60] L. Szperl, *O „Górce" i jej twórcy*, „PKK", t. 4: 1930–1931, Kielce – Warszawa 1932, s. 102–104.

nej, kulturalnej, oświatowej oraz gospodarczej społeczeństwa Kielc i regionu w latach 30[61]. Także kondycję społeczną, ale tym razem z perspektywy wsi przybliżył Zygmunt Wasilewski, w dwóch tekstach: jeden dotyczył podłysickiej wsi Święta Katarzyna, drugi — Jaksic położonych na południowym krańcu regionu. W pierwszym szkicu Wasilewski skupił się na potencjale turystycznym miejscowości, w drugim — na porównaniu warunków życia okolicznych chłopów oraz ludności żydowskiej, zamieszkującej tamtejsze miasteczka, m.in. Koszyce[62].

W kategorii opracowań znalazły się też trzy artykuły przekrojowe. Historia gospodarki była tematem artykułu Jana Samsonowicza, w którym przybliżył dzieje górnictwa rud żelaza nad rzeką Kamienną w okresie od około XI w. i epoki piastowskiej, do początku XIX w., czyli do momentu przejścia głównych ośrodków górniczych na własność państwa. Opracowanie powstało w oparciu o dotychczasowe publikacje naukowe na temat górnictwa i hutnictwa w Górach Świętokrzyskich, ale także o niewykorzystane dotąd źródła historyczne i najnowsze badania geologiczne — w tym samego autora — oraz najnowszą wiedzę z zakresu górnictwa[63]. Kazimierz Tymieniecki z kolei przybliżył w artykule historię dostępu państwa polskiego — od czasów Piastów — do Morza Bałtyckiego, a także wskazał na rolę Ziemi Kielecko-Sandomierskiej jako rezerwuaru drewna, zboża i smoły dla północnych, nadmorskich regionów[64]. Ostatni z tekstów w tej kategorii to opis tysiącletniego dębu we wsi Bartków pod Zagnańskiem wraz z poświęconym mu fragmentem wiersza[65].

Wnioski płynące z analizy zamieszczonych na łamach „Pamiętnika" artykułów wskazują przede wszystkim na dużą różnorodność tematyczną oraz bogactwo wykorzystanych źródeł, obejmujących zarówno materiały rękopiśmienne, jak i opracowania naukowe. Uwidacznia się w nich rola regionu kielecko-sandomierskiego jako ośrodka życia intelektualnego, religijnego i społecznego w różnych epokach historycznych. W odniesieniu do okresu od XVI w. do rozbiorów podkreślono jego znaczenie w rozwoju reformacji oraz nowoczesnej myśli edukacyjnej, czego najlepszym przykładem były ośrodki w Rakowie i Pińczowie. W przypadku artykułów dotyczących lat 1795–1917 dominowała problematyka walk narodowowyzwoleńczych, co świadczy o silnym zakorzenieniu tradycji patriotycznych w regionie. Próby rekonstrukcji losów postaci historycznych oraz działalności powstańczej wskazują na znaczenie badań mikrohistorycznych, opartych na skrupulatnej analizie źródeł parafialnych i lokalnych. Z kolei teksty odnoszące się do XX wieku ukazały przemiany

[1] Z.J. Grunert, *Nowe Kielce*, „PKK", t. 7: (1936–1937), Kielce – Warszawa 1937, s. 92–101.

[62] Tenże, *Wyprawa do Jaksic*, „PKK", t. 6: 1933–1935, Kielce – Warszawa 1935, s. 73–83.

[63] J. Samsonowicz, *Historia górnictwa żelaznego na zboczu północnym Gór Świętokrzyskich*, „PKK", t. 2: 1928, Kielce – Warszawa 1929, s. 85–99.

[64] K. Tymieniecki, *Związki Ziemi Kielecko-Sandomierskiej z Bałtykiem*, „PKK", t. 5: za 1932 rok, Kielce – Warszawa 1933, s. 5–13.

[65] E. Zienkowski, *Osobliwy dąb*, „PKK", t. 1: 1925–1927, Kielce – Warszawa 1927, s. 61–62.

społeczne, gospodarcze i kulturowe regionu, zwracając uwagę zarówno na rozwój infrastruktury i turystyki, jak i na zróżnicowanie warunków życia mieszkańców miast i wsi. Artykuły przekrojowe wskazują na ciągłość znaczenia regionu w strukturze gospodarczej kraju od średniowiecza po czasy nowożytne.

Bibliografia (wybór)

Bergmann O., *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań 1998.

Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979.

C-R, *Pamiętnik Koła Kielczan za r. 1930/31*, „Myśl Narodowa" 1931, nr 31.

Dębicki Z., *U kolebki regionalizmu*, „Kurier Warszawski" 1927, nr 246.

Grzymała-Siedlecki A., *U regionalistów*, „Kurier Warszawski" 1931, nr 244.

Holzer J., *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974.

Jakubowska U., *„Ostatni z wielkiej czwórki" (Zygmunt Wasilewski)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1991, nr 3–4.

Księga pamiątkowa Kielczan 1856–1904 wydana z okazji zjazdu wychowańców gimnazjum w Kielcach 7 i 8 września 1924 r., red. T. Ruśkiewicz, Warszawa 1925.

Lubczyńska A., *Regionalizm kielecki w latach 1918–1939*, Kielce 2008.

Lubczyńska A., *Zygmunt Wasilewski — od etnografii do regionalizmu*, [w:] *Zygmunt Wasilewski: polityk — krytyk — regionalista*, red. M. Meducka, Kielce 2002.

Maj E., *Mniejszości narodowe w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1939)*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin 1992.

Meducka M., *Życie kulturalne Kielc 1918–1939*, Warszawa – Kraków 1983.

Motas M., *Zygmunt Wasilewski (1865–1948)*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego*, red. K. Kawęcki, t. 1, Warszawa 2020.

Nowak M., *Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2007.

Patkowski A., *Idee przewodnie regionalizmu*, „Przegląd Współczesny" 1924, nr 30.

Program regionalizmu polskiego, „Ziemia" 1926, nr 13–14.

Radomski G., *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń 2001.

Sobczak M., *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1998.

Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985.

(T. D), *W mieście Żeromskiego. Pamiętnik Koła Kielczan*, „Warszawski Dziennik Narodowy" 1938, nr 12.

Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Wrocław – Warszawa 1980.

Wapiński R., *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław – Warszawa 1991.

Wasilewski Z. *Regionalizm a całość*, „Kurier Poznański" 1932, nr 394.
Wasilewski Z., *Kultura uczuć gniazdowycch (Kielczanie i Siedlczanie)*, „Kurier Poznański" 1927, nr 408.
Wasilewski Z., *Zagadnienia „regionalizmu"*, „Wici Wielkopolskie" 1932, nr 4.
Wasilewski Z., *Życiorys 1865–1939*, oprac. i przedm. M. Ciara, Warszawa 2022.
[Wasilewski Z.], *O idei Pamiętnika*, „PKK", t. 2: 1928, Kielce – Warszawa 1929.
Z.W., *Pamiętnik Świętokrzyski*, „Myśl Narodowa" 1931, nr 44.
Zygmunt Wasilewski. Polityk — krytyk — regionalista, pod red. M. Meduckiej, Kielce 2002.